

Körök a homokban

Major Nándor

Magartartás

1962. II. 2-án. Morus Tamás *Utópiáját* olvasgatva fennakadtam annál a résznél, ahol az egyén és a társadalom viszonyát firtatja, pontosabban azt, mit tegyen az egyén, ha nagy dolgok felismerésének birtokában összeütközik a társadalommal. Az érvek és ellenérvek sorozatában fellelhető ez a kitétel is: „Játszd el a szerepedet, amint a darab kívánja, a lehető legjobban, de ne zavard meg az egészet valami elmés ötleted kevéért.” Elmés ötleted kedvéért! De mit tegyen az ember nem csupán *elmés*, hanem korszakalkotó *felismeréseivel*? Morus dicséretére váljék, maga is különbséget tesz a kettő között. Minket is — de kit nem? — nagyon régóta foglalkoztat a dolog, s azt gyanítjuk, érdekes eredményre jutnánk, ha annak a tételnek a monografikus kifejtésével közelítenénk meg, mely szerint a szellemi felépítmény megelőzheti a társadalmi fejlődést, de le is maradhat mögötte. Monografikus kifejtés, a kérdés rendkívül bonyolult volta ellenére — ez persze a szakemberekre hárul, nem miránk, akik megelégedhetünk azzal is, ha eljutunk az utalásszerű, vázlatos kérdésfeltevésig azon a területen, melyet a tudomány meglehetősen elhanyagolt. Pedig ha Hegel azt mondta, hogy a szabadságtudat fejlődésének vizsgálatával megírhatnánk az emberiség történetét — s itt eszünkbe jut Janagida Kendzuro *A szabadság filozófiája* című jai de vegyes felvágottja —, állíthatjuk, hogy a szellemi felépítmény tragikus előrefutásainak és lemaradásainak vizsgálatával éppoly érdekesen körvonalazhatnánk az emberiség történetét, bár tudjuk, hogy ehhez mindig konkrét társadalom vizsgálata szükséges, s azt is tudjuk milyen megszorításokkal beszélhetünk az emberiségről a szóban forgó esetben. Végtére is minket a dolog művészi alkotás céljából

érdekel, s csak előmunkálatként szeretnénk egyet-mást világosabban látni elméleti jellegű munkákban. A tudomány, bár ezen a téren is egyre-másra fényt derített (hivatkozunk-e Mátrai László könyvére?), annál több kérdéssel maradt adós, viszont nem egy igen érzékeltetésére, hogy a művészeket mily régóta foglalkoztatják az általunk felvetett problémák, elég, ha csupán arra utalunk, mily sok műnek a hőse egy-egy ilyen tragikus előreugrásnak a megtestesítője.

Egy társadalom csak olyan reális, konkrét célokat tűz ki közvetlenül maga elé, amelyek valóra váltása a termelőerők, termelési viszonyok, szellemi felépítmény kölcsönös egymásra utaltsága és bonyolult kölcsönhatása folytán fejlődése érdekében szükséges, beért célokat tehát, megvalósítható célokat. Iskolás példát említvén, nem véletlen, hogy azokat a bonyolult gépeket, melyekre a kapitalizmus korszakában a társadalom fejlődése érdekében elengedhetetlenül szükség volt, nem az ókori görögök találták fel. Viszont nem egy igen bonyolult ügyet, melyre már az ő társadalmuknak is szüksége volt, ha talán nem is elengedhetetlenül, sikerrel megoldottak — s mikor ezt mondjuk, nem feledkezünk meg az egyén hatalmas szerepéről —, gondoljunk csak például Euklidész eredményeire, melyek hosszú évszázadokra teljes mértékben kielégítették az egymást követő társadalmi berendezéseket, s mondhatnánk azt is, hogy ha jó pár évszázaddal később jut valaki más az ő eredményeire, talán az is idejében történt volna. Ilyentén állunk azokkal az eredményekkel, melyekre a társadalomnak szüksége van, vagy azokkal, melyek bár megelőzik korukat, de nincsenek összeütközésben koruk társadalmával. Már ebből is kiviláglik, hogy a társadalom ugyan csupán reális, szükségyszerű, beért célokat tűz ki maga elé, de nem úgy ám az egyén, akit ugyanez a társadalom kétségtelenül determinál. Az egyén egészen irreális, sőt haszontalan célokat is kitűz maga elé, kisebb vagy nagyobb célokat; az ember, nem mint társadalmi lény, ősidőktől fogva repülni akart, Ikarosz szárnyai elolvadtak a naptól; mi mindent meg nem akartak alkotni az emberek a legbensőbb éniükből fakadó erőből fűtve, igen, akad-e akár egyetlenegy ember, akinek életében nem érkezett el egy bizonyos pillanat, amikor rászánta magát, hogy valami kedvére való nagyot tegyen, mit is? egy páztorbotot sosem látott, egyedülállóan szépre kifaragjon, féltretegye, s gyönyörködjön benne. Alkotni valamit — ez — bár nem kívánjuk eltúlozni jelentőségét — az egyetemes emberiségre utal, mint ahogy azok a legnagyobb alkotók, konkrét társadalmuktól determinálva persze, de gyakran éppen vele összeütközésbe kerülvén, ott helyben is, de messze túlmutatván, az egész emberiség haladására kihatottak. Igen, az ember ősidőktől fogva repülni akart, de csak a fejlett kapitalizmus korszakában repülhetett. Ám Leonardo da Vinci minden valószínűség szerint megoldotta a repülés nagy talányát — csak hallgatott róla. Értjük: ismerjük Brecht *Ulm 1592* című versét — hogy a művészet területén maradjunk. Istent kísérteni eretnek dolog: az embert nem repülésre teremtette. A társadalom, melynek még nem volt *elengedhetetlenül* szüksége a repülőre, nem túrt el ilyen valóra váltott, haszontalan álmot. Leonardo hát hallgatott. Ha valamikor is drámát íránk, ő volna hősrünk. S hol van a többi hasonló, elfeledett diadala az észnek, emberiségnek? Szóljunk talán Vaniról? Mi legyen azokkal a diadalokkal, melyekről már sohasem fogunk tudomást szerezni, hiszen belevesztek a távoli korok kódéba? S ha már itt tartunk, hívjuk-e fel a figyelmet arra, hogy a tudomány egyetlen pillantást sem vetett korunk egetverő találmányaira, s nem adott választ (semmilyen) arra az izgalmas kérdésre, vajon annak a hihetetlen energiaforrásnak, az atomerőnek a felszabadítása, mely az emberi jólétét biztosíthatná, idejében, korán vagy későn érkezett; vajon a társadalmi fejlődés

— melyik társadalomé? — további sorsa tette elengedhetetlenül szükségessé feltalálását, vagy sem? A kérdés korántsem olyan érdektelen, mint amilyenek első pillanatban látszik: a nem harmonikus fejlődés, az ugrások kérdéseit firtatjuk, történelmi példákon okulva, a szellemi felépítménynek a társadalmi haladásra való konkrét visszahatását, annak milyenségét bolygatjuk *korunkban*, persze minden összefüggésével együtt. Vizsgálódásaink eredménye messzemenő kihatással lenne tudatos magatartásunkra. Mindezzel adós marad a tudomány, s az emberiséget csak sejtésekre, gyanakodásra utalja: korán jött, kissé talán korán jött ez az atomerő. A termelésben még ma sem használják — egy-két villanytelep csak tisztos kivétel —, holott mint erőforrásnak ott lenne a helye. Millió gazdasági, társadalmi probléma merülne fel alkalmazásával? Melyek azok? Úgy látszik: nem volt a társadalom — melyik? — fejlődéséhez elengedhetetlenül szükség rá. A nagyon is kezdeti előmunkálatok, pusztán a *lehetősége* annak, hogy az atomerőt felszabadítsák, a harmincas évek végén nem keltette fel a társadalom figyelmét? — annyira, hogy azokat a hihetetlenül költséges, bizonytalan kimenetelű kísérleteket pénzelje. Haladtak hát lassan. S egyszer, ötven év múlva, száz év múlva, amikor már a társadalomnak — melyiknek? — elengedhetetlenül szüksége lett volna rá a termelésben mint energiaforrásra, nyilván előtérbe került volna. Ám közbejött egy iszonyatos háború, melyet — úgy látszott — csak ilyen hihetetlen erő birtokában lehetett megnyerni, pusztításra kellett tehát, s illetlen társadalmi szükséglet lett. Itt is, ott is. Megszületett hát ez a koraszülött idéetlen termék, s borzalmas erejével önnállósult, kicsúszott az ember kezéből, aki teremtette — ő, Becquerel, Einstein s a többiek! —, ott lebeg felettünk, az emberiség fényes győzelme csúfos vereséggé aljasult születése pillanatában. S most pusztáa létével megzabolazza életünket, az egész világot, az egész emberiséget — s ez szolgáljon vigasztalásunkra. Átlépett ilyen vagy olyan társadalmi berendezésen. A szellemi felépítmény egy része messze előre ugrott, univerzálisan, társadalmi rendszerekre való tekintet nélkül, a példásan integrálódott világon, s az egész emberiségre egyként visszahatott. S épp ezért érdemel külön figyelmet, nagyobb talán az ész, a tudomány minden eddigi diadalánál: az egész világot, az egész emberiséget ráncba szedő erőt képvisel önmagában is. Így állunk hát? S az ember útja a világűrbe? Szükséglet? Nyersanyagok, ásványi kincsek, ki tudja mi pótlása végett? A hadicélokra szolgáló távirányítású rakéták korszakában, igen, erről van szó? Egy fa két hajtása? S az emberi ész eme ragyogó győzelmében éppoly szörnyet kell látnunk, mint a fentebiben? Éppúgy vereséggé aljasuló győzelem, mely azonban, ha most okosan meghúzódnunk s békésen tevékenykedünk, tudván a veszélyt — valamint azt is, hogy összeütközhetünk a világmindenség akármely égitestével is, s mégsem gondolunk vele —, egykoron felvirágoztatja majd életünket? A fejletlen remüldözés romantikája nagyon távol áll tőlünk, irtozunk tőle, mint minden romantikától. Lidérces álmokkal küzdünk hát ezen a hosszú téli éjszakán, süket éjszakán? Igen, nyilván, az embert néha magával ragadja felelőtlenül csapongó fantáziája. Az emberi magatartáson töprengtünk voltaképpen, ám kérdéseinkkel a lázalmok és az utópiák birodalmába kerültünk.

Hogy stílusosak legyünk, idézzünk hát Morus *Utópiájából*, Leonardo da Vinci szájába adva e szavakat:

„Ha én olyasmit hoznék fel olyan emberek előtt, akik heves hívei az ellenkező felfogásnak, ez csak annyi volna, mint ha mesét mondanék süket füleknek... De ezen én mit sem csodálkozom, sőt az igazat megvallva, az olyan beszédet el kellene hallgatni, az olyan tanácsot vissza kellene fojtani, amelyről eleve tudja az ember, hogy sohse fogunk rá

hajolni... Ha például Plautus valamely vígjátékát adják, melyben a rab-szolgák dévajkodnak és te egyszerre csak belépnél a színpadra filozófusi öltözetben és szavalni kezdenél egy részletet Octaviából, melyben Seneca Neróval vitáz — nem lett volna helyesebb, ha néma néző maradsz és nem játszol tragikomédiát oly dolgoknak az elszavalásával, amelyek egyáltalán nem illenek a helyzethez? Avval csak elrontod és visszájára fordítod az éppen eljátszott mesét, ha másnémet keversz bele, még ha jobbat is.”

Kopernikusz erre nyilván így szólna:

„Ha nem is bírod gyökerestől kiirtani a gaz nézeteket, sem meggyógyítani a megszokott bűnöket, még sem szabad cserbenhagynod a közügyet, amint hogy sorsára nem hagyhatod viharban a hajót, mert fel nem bírod tartóztatni a szeleket.”

Am Galilei töprengve mondaná:

„Szokatlan beszéd nem vésődik bele az emlékebe, az ilyenek nincs súlya az ellenkező meggyőződésűknél. Kerülő úton kell megkönyékezned célodat és minden erődel jóra fordítani a dolgot, vagy ha ezt nem lehetne, kivívni a legkevésbé rosszat.”

Önként adódik, hogy erre Giordano Bruno ezt felelje:

„Ilyenformán az következne, hogy miközben mások eszelősségét igyekszem gyógyítani, magam is esztelen módjára viselkedjem.”

És elment a máglyahalálba.

De ha már nála tartunk, tegyük fel a kérdést, mi az az ember legbensőbb énjéből fakadó erő, mely arra bírja, hogy az ugyancsak legbensőbb énjéből fakadó önfenntartási ösztönt is legyőzze, amely pedig az annyiszor emlegetett „utolsó pillanatban” olyannyira kulminál; legyőzi mégis csupáncsak azért, hogy amíg csak tudatának birtokában van, ne kelljen megválnia attól, amit páratlan személyes képességével, ésszel, megérzéssel birtokba vett?

Végző fokon: min múlik az emberi magatartás?

A tudomány egyelőre még félhomályban tapogatózik.

Az a bizonyos vitrázs és egyéb apróságok

1962. II. 6-án. Mostanában legkedveltebb olvasmányaim közé tartozik Goethe *Itáliai utazása*; gyakran előveszem, ezúttal azokat a részeket lapoztam fel és vizsgáltam, melyekben apró megfigyeléseit rögzíti már-már piszmogó alaposítással, ez a kényelmes, fáradhatatlan ember, hogy aztán váratlan bátorsággal és nagyvonalúsággal a legmesszebbmenő és legmeglepőbb, megdöbbentően találó következtetésekre jusson. Tudott szemlélődni a lomtárszerű tárgyi világban, s ezzel egyidőben a nagy összefüggések fonalait csomóztatta szemével, mégpedig úgy, hogy a legnagyobb örömből dús veretű vitrázsokat vázolta élénk játékos képzeletével. Ez az, amit Musilnál is annyira kedvelek, s amiért annyira csodálom. Goethe a néptelen, kihalt veneteci Lidón álldogál például, s ahelyett, hogy visszafordulna, mivel már semmi látnivaló, a dagály után a gátfalakon visszamaradt állatkák vonulását szemléli, tüzetesen leírja a tarisznyás rákok és a pajzsos csigák kényelmes párharcainak apró fortélyait, s ily módon egyszerre benépesült az imént még pusztá táj, izgalmas dolgok történnek. Máskor egy *tragédát* néz a színházban, részletesen és jóindulatúan beszámol a mulatságos látottakról: „Mikor a zsarnok kardját nyújtotta fiának s azt akarta, ölje meg a vele előtte álló hitvesét, a nép (a hallgatóság) hangos szóval juttatta kifejezésre elégedetlenségét e kívánság miatt, s kis híja volt, hogy a darab félbe nem szakadt. Követelték, hogy az öreg vegye

vissza a kardot, ám úgy a darab elkövetkező helyzetei lehetetlenné váltak volna. Szorongatottságában a fiú végül is elszánta magát, a szín előterébe lépett, s alázatosan megkérte a közönséget, csak egy percig legyenek türellemmel, mert rövidesen kedvük szerint fog végbemenni a dolog.” S mi, akik már szemtanúi voltunk hasonló viszolyogtató komédiának (stílusos dolog, hogy moziban történt, a háború után; a hangos véleménynyilvánítással felfűtött teremben, tragikus fordulattal, néhány katona idegrohamot is kapott), akkor hőkkenünk csak meg igazán, amikor három sorral alább ezt az összefüggést teszi a tálcánkra: „Most kezdem csak érteni a görög tragédiák hosszadalmas szónokleit és sok ide-oda való vitatkozását”.

Éppily lebilincselő, ahogy az utcán való szemlélődés közben rájön s kifejti, miként született a színház „tölcsér” alakja, majd pedig másutt, hogy miért olyan szokatlanul magasak világszerte a törvénytörő tárgyalótermek, miért kultiválják a templomok bazilikaformáját a praktikusabbnak látszó antik templomforma helyett. Vagy ahogyan párnapos szemlélődés után hét kurta oldalon Nápoly néprétegeinek, életformájának, s mindezek gyökereinek elképzeltően átfogó, szemléletes, természetesen korlátoktól sem mentes keresztmetszetét adja, szerzőkkel replikázva, kivált a *lazzaronékat* illetően, szakadatlanul élénk megfigyeléseivel hozakodva elő. Vagy ahogy ott áll egy olasz városka piacán, a népet figyeli, s aztán két mondat: „Mind lobálják járás közben a karjukat. Magasabb rendbéli személyek, akik bizonyos alkalmakkor kardot kötnek, csak az egyiket lobálják, mert megszokták, hogy bal kezüket nyugodtan tartsák”.

Miközben ezeken töprengünk, megmosolyogtat bennünket néhány kedves naivsággával is, melyeknek azonban semmi közük a fentebb mondottakhoz. „A kocsisok úgy hajtottak, hogy az embernek elállt a lélegzete”, fájjalja tehát, hogy „a gyönyörű tájon éjszaka és ilyen eszeveszett iramban, szinte röptében utazom át”, tudniillik azért, mert nincs ideje a táj szépségeit legalább annyira élvezni, amennyire az holdfényes éjszakákon egyébként lehetséges volna — ez a példa pedig ismételten felhívja a figyelmünket arra, hogy ne legyünk nagyra korunk *tökéletlenségeivel*, de azt is szemléletesen példázza, mily hitetlen mértékben változik az ember természete: a *cammogó* vonat ablakából kielégítően élvezi a tájat a ma embere, s nyilván súlyos büntetésnek és kibíráhatatlanul unalmasnak tartaná, ha arra kárhoznának, hogy lovak szárnyán, kocsin utazzon Itáliába, méghozzá nem is eszeveszett iramban... Vagy amikor sajnálkozik, hogy sietve tovább kellett utaznia anélkül, hogy a bozeni vásáron szemügyre vehelte volna a sok terméket: „azzal is vigasztalhatom magamat, hogy a *mi statisztikás korunkban* mindezt már rég kinyomtatták, s az ember alkalmasint könyvekből is értesülhet róla” — hát ez már a modern ember jellegzetes gondolkodásmódja; az idő által való szorongatottság, a fölösleges és esetleg hiábavaló fáradság elkerülése, gyakorlatiasság, kényelem-szeretet, felületességre való hajlam is. De az „a mi statisztikás korunk” 1786 szeptemberében!... S aztán itt vannak Goethe rajzai, festményei. Nem egyszer magyarázkodik, hogy laikus a festészetben, képzettsége hiányos, mindamellett elmés megjegyzéseket fűz az olasz mesterek látott képeihez, valóban nem annyira a festészet artisztikus vonatkozásait illetően; a jó megfigyelő s a mindent átfogó szintézisre törekző zseni sziporkázása ez. De milyen elragadó! S közben nem vonakodik maga is dilettánszkodni, rajzolni, festeni, s nyilván sok találó, lényegre törő megállapítását épp sok mindenre kiterjedő dilettánszkodásának köszönheti. Egész útján rajzolt, festett hát fíradhatatlanul: „gyönyörű mézsköszirtek kínálkoztak itt festői tanulmányul”, „még le akartam rajzolni, úgy ahogy fekszik, a fogadót, a brenneri postaházat”, „a szobának, ahol ülök, egyik ajtaja a lenti udvarra nyílik; odatoltam asztalomat, és néhány vonással lerajzoltam a *kilátást*;

majdnem egész hosszában végig lehet tekinteni innét a tavon". Mindent meg akart örökíteni magának, ami — mint táj — megragadta képzeletét. S tette ezt annak ellenére, hogy már útja elején kellemetlensége támadt, amikor is egy középkori vár romjait akarta lerajzolni; lévén ez a ram a velencei köztársaság és az osztrák császárság határköve, a falu oda sereglett népe kémkedéssel vádolta a rajzok miatt, s ekkor Goethe, sarokba szorítva — bár, mint mondja, mulattatta a dolog —, mást nem is feleltethén, tettének *lényegére* hivatkozott: „Lerajzoltam az ódon tornyot... hogy legyen valami emlékem Malcesinéről.”

Igen, mindent meg akart örökíteni magának, ami megragadta. Mi már sok fáradságtól megkímélhetjük magunkat. Nem tudunk szabadulni a gondolattól, hogy Goethe voltaképpen miért is rajzolt oly fáradhatatlanul. Mi már fényképezőgépünket kattogtatjuk útközben. Goethe nélkülözöte ezt az ügyes találmányt.

A helyzet magatartása

1962. II. 10-én. Érdekes, hogy a vidékies szellem bővköréből esetenként még azok sem tudnak kitörni, akik már tanújelét adták hozzáértésüknek, s így méltán elvárhatnánk tőlük, hogy fehérek legyenek a fehérek között, ha már nem „európaiak a fehérek között”. Szemes Dezső *Helyzet és magatartás* című cikkének olvasásakor kényszerültünk megállapítani ezt, s annál inkább nehezünkre esett, mert ennek ellenére hiszszük, hogy még érdemleges tevékenységet fog kifejteni folyóiratunkban a *kívánatos* szellemi kibontakozás érdekében. Ez a mostani cikke azonban iskolapéldája a vidékies „magatartásnak”, egész koncepciója alig több annál, amit poros kisvárosok irodalmi társaságai afféle önképzőkörökön ki tudnak sütni „az irodalmi tevékenység fellendítése érdekében”. Csupa megfoghatatlan általánosítás, pátosz, kinyilatkoztatások, csapongó gondolatmenet, szétfolyó szerkezet — és sok közismert dolog. Így állunk még azzal a ragyogóan találó megfogalmazásával is, mely szerint: „Az írás, az irodalmi alkotás nem lehet objektív a szó tudományos vagy filozófiai értelmében; ellenkezőleg: szubjektívnak kell lennie a szó legirodalmibb értelmében”, nos, ez is megmarad pusztá szentenciának; fedezetet csak akkor nyerne, ha tanulmány lombosodna ki belőle, bizonyosságául, hogy nem vagyunk képtelenek esztétikai kérdésekre elméleti úton fényt deríteni, alaposan, körütekintően. Akkor aztán könnyen kiderülhetne az is, hogy ezt az általánosított, ragyogó megállapítást miként értelmezzük, s egyetértetünk-e vele. Akkor érdemes lenne vitázni is. Viszont holmi piszmogó vitáktól elzárkózunk. Önképzőkörön a helyük.

A vidékies szellem kedvét leli abban, ha viharokat rendezhet egy pohár vízben, s elhitheti magával azt is, hogy majd abból születik a megváltás. Jóval hasznosabb talán, ha a kritikus valóban nem megy „zászló nélkül a kritika csatájában”, miként Szemes mondja, s már ezért is idejében hozzálat az esztétikai kérdések elméleti jellegű kifejtéséhez; különben pedig irodalmunk Szemes által említett revíziójához sem foghat hozzá senki eredményt remélve, mielőtt zászlót nem varr magának, s; az erre szánt kemérről le nem nyírálja a kirotolozott széleket, s le nem sópri az odatapadt idegen hulladékanyagot, vagyis amíg egyebek mellett a kritikába újabban bevonult néhány ismérv körül is el nem oszlatja a ködöt. Ha csak azt nem akarja, hogy köd legyen a zászlója! Nyilván célravezetőbb ez az út, mint esetleg annak a vidékies, tudálékos okoskodásnak-vitának az új-

rakezdése, mely egyre csak azt firtatja, a tojás volt előbb vagy a tyúk, irodalmunknak kell-e előbb megszületnie, hogy kritika lehessen, vagy már a kritika ott bábáskodhatik irodalmunk születésénél, esetleg: irodalmunk maradt le a kritika mögött, vagy a kritika irodalmunk mögött?

Szemes szerencsésen átlépett ezen a buktatón; írása azonban tucatjával veti fel azokat a tisztázatlan fogalmakat, melyek a kritikában meghonosodtak, anélkül hogy bármikor is fáradságot vett volna valaki magának arra, hogy kifejtse, milyen szerepet tulajdonít nekik az esztétikában. Talán az lenne most a leghasznosabb, ha ezeket a — többnyire — irodalmi hiedelmeket, babonákat mielőbb szemügyre vennénk, s a feledés tárházába utalnánk, másokat pedig ismét visszaállítanánk az őket megillető szerényebb helyre. Eltűnődöttünk tehát azon, mily kevéssé kivizsgált, s épp ezért mily sok félreértésre és visszaélésre adott már okot a Szemesnél is szereplő őszinteség kérdése az irodalmi művekben, s mily érdekes, hogy mégsem csábít senkit arra, hogy végigjárja a kivizsgáláshoz vezető mohalepte utat. Persze már az első lépésnél keresgélnie kellene a lába alatt a talajt: mi is az őszinteség? Mily homályos fogalom s mily gyatrán van körülhatárolva: a bokrok még a réthez tartoznak, vagy már az erdőhöz? Az őszinteség: jellembeli tulajdonság, természet, mely tettekben, magatartásban, megnyilatkozásokban jut kifejezésre? Egyike tehát azoknak a jellembeli tulajdonságoknak, melyek közül érdemes itt most megemlítenünk néhányat; konokság, kétszínűség, képmutatás, állhatatosság s egyéb? Az őszinteség: nyílvánzó, kertelés nélküli egyenes beszéd, szívből jövő, átértett cselekedet? Maga a dolog gyökere, folyamata és eredménye is? Őszinteség: tettetés ellenpólusa? Őszinteség: a ferdítés esküdt ellensége? Őszinteség: igazmondás? Őszinteség: az igazság kimondásának legfőbb feltétele? Őszinteség: elvérezni egy gondolatért? Konokul, állhatatosan?

A felsorolás végeláthatatlan, s a szálak egybefonódnak. A fentiek alapján tehát már-már hajlanánk arra, hogy az őszinteséget átutaljuk a lélektanhoz, nevelésanthoz, orvostudományhoz — mint ahogy a geológus az állattanhoz utalja a korallokat, miután meggyőződött róla, hogy azok még nem kőzetek, hanem csak annak nézte őket —, ha az őszinteség nem játssza szerepet az emberi magatartásban, így az íróban is — s most már csak az a kérdés, miképpen hat (s hat-e) az író magatartása műve esztétikus voltára, hogy aztán, ha igennel kell válaszolnunk, az őszinteség is megkapja szerény helyét e magatartás összetevői között.

A dolog persze nem ilyen egyszerű: nemcsak a tett, hanem a tett eredménye, esetünkben tehát a mű is lehet őszinte. Ám ha ennek milyenségét is firtatni kezdjük, még nagyobb nehézségekbe ütközünk, mint eddig: az őszinte mű minduntalan a létrehozó szubjektumra mutat vissza, s egyre csak arra unszol bennünket, hogy szemügyre vegyük a szubjektív eredő és az objektív megnyilatkozási forma közötti összefüggéseket. S akkor aztán töpreghetünk azon, mit szólunk ahhoz az őszinteséghez, mely megnyilatkozási formáját tekintve már tapintatlanság, brutalitás, képmutatás, vagy hogyan vélekedünk, ha valaki arra való hivatkozással, hogy őszinte, őszinteségi kirohanásaival voltaképpen egoizmusát szolgálja, palástolja, s hogy ne mondjuk, őszinteségével terrorizálja környezetét? Az őszinteségnek ilyenképpen távolról sem vagyunk kötelesek mindent megbocsátani. Létezik elvetemült őszinteség is, mely egy cseppet sem tiszteletre méltóbb, mint az őszinte elvetemültség. Azzal, hogy valaki őszinte, még nem szolgáltatott elég okot arra, hogy eltűrjük és méltányoljuk ostobaságait, tettekben és beszédben. Az őszinteség örve alatt még nem lehet hetet-havat összehordani, egyéb erények hiányában az őszinteség éppoly erénytelenséggé züllyhet, mint a többi; ahogy a szószátyárkodást sem mond-

hatjuk erényességnek. A szubjektív őszinteség lehet objektív hazugság, igaztalanság, az igazság elkendőzése, gyilkosság is. Van, akinek legőszintébb megnyilatkozásai mesterkélték, s van, aki akkor őszinte, amikor mesterkél. Talán nem árt tehát felhívunk a figyelmet arra, hogy hétköznapjainkban — az irodalom hétköznapjaiban is — az őszinteséget nem nagybetűssé elvonatkoztatva és fétiszizálva, hanem csak konkrét összefüggéseiben lehet kellően értékelni.

Annál bonyolultabb a dolog, mert hisz lelke mélyén — mondjuk-e: őszintén? — minden író és kritikus nagyon jól tudja, hogy az őszinteségnek — s más jellembeli tulajdonságnak — semmi szerepe sincs a művek esztétikai értékének növelésében, ha jelenlétük ki is mutatható. Valamelyest idevágó Arany Jánosnak ez a megállapítása: „Költő, hazudj, de rajt ne fogjanak”, s hasonlót mond Goethe is, amikor Palladio műveiről szól: „Az ő dolgaiban valóban van valami isteni valami olyasmi, mint a nagy költő erélye: igazságból és hazugságból alkot valami harmadikat, melynek kölcsönzött léte elbűvöli az embert”. S most szegezzük ide az abszurdumot: talán lehet hazudni őszintén is?

Arra kell tehát gondolnunk, hogy azok, akik ennek ellenére oly állhatatosan számon kérik a művektől az őszinteséget, voltaképpen valami mást hiányolnak vagy dicsérnek, amit azonban tehetetlenségük vagy tudatlanságuk folytán képtelenek nevének nevezni, igényeiket tehát az őszinteség köztiszteletben álló, úgy hiszik: kikezdehetetlen, megfoghatatlan fogalmával ködösítik el. Általában az őszinteségnek mint „esztétikai” fogalomnak a használata igen alkalmas arra, hogy a legönkényesebb impresszionista kritika büntetlenül kiélje magát, bújócskát játsszon az értelemmel; azonkívül tisztességtelen is, hiszen nem egy-egy mű esztétikai vonatkozásait vitatja — amiben igaza lehet vagy tévedhet —, hanem eleve a szerző erényeit lobogtatja vagy teszi kérdésessé, s ily módon magasztalja vagy diszkvalifikálja. Így jutunk el oda, hogy manapság már habár köz tudomású a dolog, fel kell hívni a figyelmet erre: nagy költészetet adtak már csirkefogók is, erkölcsösözök is, szentek is, őszintén is, mesterkélten is, hazudva is.

Azt gyanítjuk tehát, hogy az őszinteség számonkérése mindig csak leplez valamit. Jól emlékszünk még arra, hogy tizenegy-két évvel ezelőtt az őszinteség követelésével álltunk elő, holott mindannyian — az őszinteség mai számonkérői is! — nagyon jól tudtuk, hogy voltaképpen annak a defektes irodalomelméletnek és gyakorlatnak a felszámolását sürgetjük, mely legmélyebb lényegével esztétika-ellenes. De magunk is csak annyiban voltunk őszinték, hogy őszinteséget sürgettünk, holott a művészet szabadságát értettük alatta. Micsoda ironia, hogy az őszinteség rokonságban van a szókimondással!

Szabadság. „Legyen szabad az írónak”, olvassuk és lavinát várunk, nyelvünket illesztgetve már, hogy hangunk hópelyhét hozzáadjuk a görgeteghez, s magunk is ott legyünk az égzengéses robajban, s aztán: „Legyen szabad tévedni”. Tévednie! Annyi sok minden közül épp tévednie! Hiszen mást sem teszünk, mint tévedünk, ha szabad, ha nem. Szabadjon kezét mosnunk! Szabadjon magunk elé bámulnunk! Korunk legjellemzőbb jegyei közé tartozik világméretekben, hogy intézményes szentesítéssel felépítettük a félelmetes tévedések hetvenhét eget verő bábeli tornyát, miközben büszkén és balgán hivalkodtunk verejtékünkkel, s most, hogy e bábeli hangzavarban már két ember sem érti egymás szavát, a tornyok árnyékában kuporogva, ezen a végre-valahára rohamosan integrálódó világon tegyük tán szóvá: szabadjon számonkérni a tévedéseket. Szabadjon élni a szabadsággal, tévedni és számonkérni, bontsuk le téglánként a tornyokat,

s ha közben, ügyetleneknek, tövig kopik le a kezünk, béreljük egy tenyérnyi helyet magunknak Molloy szemétkosarában. A tornyok egyszer majd úgyszólván ledőlnek! Ott kivárhadjuk! Üdvözlét Beckettnek, aki erre idejében figyelmeztett bennünket.

Az égetett föld

1962. II. 14-én. Rajzokat kaptunk egy barátunktól néhány sor kíséretében, ez hát az első találkozásunk vele nyár óta, amikor szótlanul váltunk el egymástól egy gyomlepte falusi iskola udvarán. S most ismét felködlik bennünk az az agyszibbasztó poros reggel, amikor hosszú útról érkezvén, útra keltünk hozzá; éppen csak hogy hazaérkeztünk a kövek gyönyörűségés világából, ahol minden szilárd és maradó, ahol az embert szinte leteríti az élet mérhetetlenségének és elpusztíthatatlanságának számunkra szokatlan, nyugtalanító, kissé riasztó, de elragadó érzése, tehát amikor hazaérkeztünk abból a világból, ahol évszázadokat él minden ember, hiszen a múlt szinte tapinthatóan ott hever a keze alatt; az ötszáz éves lakóház ablakán ugyanarra a kópárkányra könyököl, melybe a városka krónikása kedvtelésből pirinyó napóra jeleit véste négyszáz évvel ezelőtt; a bástyafok alatt ugyanarról a sziklapárkányról ugrál gondtalanul a tenger vizébe, ahonnan őst, a híres kalózt sünökkel bélelt zsákba varrva, a tengerbe lökte a szintén kalózkodó uraság; a hajógyár ugyanott épült fel, ahol az ezeréves rajzok szerint híres hajóépítő mester működött; a városháza tövében ma is tágas kőfaragó műhely lapul, miként a XVI. század első felében, amikor is a tengermellék leghíresebb kőfaragója élt benne, s alkotásait ma is lépten-nyomon megcsodáljuk; a két lépés széles utcákon naponta tízszer is elhalad az ember a ház előtt, melynek csupán falai állnak, s úgy fest, mintha teteje csak nemrég szakadt volna be, sem paré, sem vadrepce nem verte ki, holott négyszáz évvel ezelőtt gyújtották fel, amikor pestis pusztított a városkában — mely aligha nagyobb a közepes bácskai falvaknál —, s a ház lakói áldozatául estek, annak a háznak a lakói, melyben egyébként messzi tájak világhírű felfedezője élt több mint hét évszázaddal ezelőtt, s könyve lapjain gyermekkorunkban mi is bejártuk Kínát, Indiát, nos, amikor hazaérkeztünk ebből a gyönyörűségés világból, ahol az embert agyonnyomja a múlt, ezeréves gyökereivel magába szívja, feloldja az örökkévalóság érzetével, akkor végigszágulunk ezen a mi tájunkon, faluról falura, városról városra, s az eddigénél is sokkalta színtelenebbnek, szürkébbnek tetszett ez a mi világunk, szürkébbnek a portól, mely mindig is legfőbb jellemzője volt: hát itt a házak húsz év múlva megrogyannak, ötven év alatt a falakat megeszik az egerek, patkányok és egyéb férgek, az unokák ledöntik a nagyapák házát, elsöpörnek minden emléket, a zuhanó falak dohos porfelhőivel elszáll a múlt is, kezdődik minden előlről, minden újra előlről; minden második nemzedék azért éli le életét, hogy házat, hajlékot építsen kuporgatva; a százéves épületek itt történelmi nevezetességek, ritkaságszámba mennek, s olyan állapotban találhatók, hogy földi halandó csak a végső szükség esetén lépi át küszöbüket; nem akad hétköznapijainkban semmi kézzelfogható nyoma annak, hogy évezredek óta ember él itt; minden nemzedék úgy lendül neki az életnek, mintha honfoglaló volna, s minden nemzedék úgy távozik a porondról, hogy mögötte mindent belep a por, mindent benő a fű.

S amint így száguldoztunk keresztül-kasul tájunkon, megálltunk egy falu közepén, az út porában, s elnézegettük, amint épp egy házat építenek

a munkások. A nap pihegve törtetett fel az égre, tüzetől vibrált, gőzölgött, porzott szemünk előtt a táj, s túlhan, ott ködlött egy ház lépcsőjén, mozdulatlanul álldogálva, régi ismerősünk, a szikár, csontos fekete fiatalember, szája csücskére lógó, gyéres fekete bajusza, révedező, nyugodt tekintete, mozdulatlan tartása napkeleti bölcslet idézett elénk, őserdei totemfát, vagy azt az embert, akiről egykoron az itt elterülő mocsarak titokzatos szellemét vagy a lidércet mintázták meg a bálványimádók, igen, őt, aki a mocsarak gomolygó ködéből bontakozott ki ősi hiedelmek szerint ezen a tájon, s azok a kódok éppúgy gomolyogtak itt egykoron a tűző nap alatt, mint manapság a porfelhők.

Odamentünk hozzá, s üdvözöltük egymást, karon ragadott bennünket, és vezetett végig az utcán, betértünk egy falusi iskola lomtárnak berendezett tantermébe, ahonnan a tágas, gyomverte udvarra láthatunk a nyitott ajtón át, és sorra kirakta ő és társai, a keramika művesei nyári munkájának eredményeit, a művészi, mázas, égetett cseréptárgyakat, s a nagy halom encsembencsem között megütközve figyeltünk fel a mintegy félméteres totem alakjára: a méltóságteljes, emelkedett, komor hangulatot sugárzó mű valami pótlója volt annak, amit oly régóta s oly eredménytelenül kérünk számon ettől a vidéktől.

Alltunk ott ketten a lomtárban, ketten azok közül, akik az életnek egy pillanatát akarjuk megörökíteni épp itt, ezen az átkozott síkságon, ahol az életnek oly kevés tanújelét hagyták maguk után az emberöltők, ezen a mindenki átjáróhelyen, örökös peremvidéken, ahol csak sírokat, temetőket hagytak hátra hunok, avarok, törökök és minden névtelenek, s tudtuk mindketten: nem véletlen, hogy ezen a vidéken sohasem született s munkálkodott egyetlenegy szobrász sem, aki álmainak világával benépesítette volna az egykori településeket, az azonban felette lesújtó, hogy még csak a gölöncsérmesterség sem terjedt el soha, és nem alkotott meg egyetlenegy figyelemre méltó díszítő elemet sem, holott kétségtelen, hogy az agyagáru, az égetett cserép itt az egyetlen szilárd anyag, mely úgy-ahogy ideig-óráig dacol az idő mulandóságával. Álltam ott megütközve, s néztem, hogy íme, csak most születnek vidékünkön az első figyelemre méltó kísérletek ezzel az anyaggal, most, a XX. században, s vajon sikerül-e gazdag, egészen sajátos cserépkultúrát teremtenünk, épp most, amikor egyébként — szerencsére — egyre inkább egyetemessé válik a világ, s a kis provinciák, mint ez is, ahol állunk, még kisebbekké zsugorodnak, s maholnap szöcskeugrással röppenünk át rajtuk, holott azelőtt hetekig barangoltunk útvesztőin.

Kezembe veszem ezeket az égetett tárgyakat, tapogatom őket, s látom: igen, ezek is szebbé teszik majd életünket, hangulatosabbá lakásainkat, igen, ezek a tányérek, vázák, tetszetős holmik, vagyis a keramika eleget tesz iparművészeti rendeltetésének, s aztán a lakások tőrmelekeivel együtt a gödrökbe kerülnek mindezek az encsembencsemek, amit majd évszázadok múltán kiás egy régész, miként mi is kiásunk manapság egy-egy fülbevalót, gyűrűt, dárdahegyet, habár ősrégi bálványokat, szobrokat, nagy-kultúrát keresünk, s nem leljük sehol.

Ahol pedig nem találsz, ott ne keress, ahol nincsen figyelemre méltó, éltető hagyomány, hát vedd birtokodba haladéktalanul az integráció folytán egyre inkább együvé tartozó világ hatalmas kulturális örökségét, s vedd meg a talpad ott, ahol vagy, s az anyagot, mellyel rendelkezél, gyúrd időtállóvá, túllépve a csip-csup napi szükségleteken. Hát ez itt a kérdés: születik-e itt szobrászat az égetett föld anyagából, vagy csupán az ipart ébresztgetjük?

Alltunk ott a lomtárban barátommal, s a sok-sok cserépanyag közül azoknál a daraboknál időztünk, melyek épp ezt a kérdést feszegették. El-

nézegettük azt a finoman színezett maszkot, mely megdöbbenő torzóként hatott: a tátott szája valami belefojtotta a sikolyt, mocsár sara, hínárja pöckölte szét a száját, szívdágó vér vibrált a feszes arcon; szemügyre vet-tük azt a női figurát, melyről a kín netovábbja sugárzik, s címül az *Erotikát* adhatnánk neki; s az egybefonódó, egy alpból kinövő testtömeget, melynek motívuma *A család*.

S aztán álldogáltunk mindketten, nézelődttünk ki az udvarra, melyet konokul hervasztott a magasra hágó nap, s egy szót se szóltunk. Hallgat-tunk, felkerekedtünk, s porfelhőbe burkolózva száguldtunk tovább.

A rettegés

1962. II. 16-án. Napok óta kísért bennünket az a szörnyű eset, melyről a minap hírt adtak az újságok: egy bácskai faluban magára maradt otthon két kisgyerek, egy négyhónapos és egy négyéves, s mikor a kisebbik apja órájával játszadozva, lenyelte az óra felhúzó kerekét, a nagyobbik, attól való félelmében, hogy a hazatérő szülők megverik a kicsit is rosszaságá-ért, meg őt is, miért nem vigyázott rá, elhatározta, hogy, török-szakad, kiveszi a kicsiből a kereket. Megragadta a konyhakést és felvágta a hasát; a háromcentis nyíláson ujjával keresgélt a kicsi hasüregében, ráakadt a vékonybélre, s ijedten húzni kezdte kifelé, nem is tudva, mi az. A kiszedet-t béln azonban egy újabb bűnről tanúskodott, s most már ezt is el kellett tüntetnie: rémületében levágta hát, és odadobta a kutyának, s az meg is ette. Ekkor megérkeztek a szülők; a kicsit mentőautón szállították a járási kórházba, s amikor az orvosok szemügyre vették, megrökönyödvé látták, hogy csak hat centiméternyi maradt meg a vékonybélből. Az operáció sikerült ugyan, több mint tíz napig élt még a gyerek, akkor azonban meghalt.

Az esetet mélyen átérezzük; nekünk is négyéves gyerekünk van. Annál inkább mellbevág bennünket: micsoda hallatlan lélektani fenomén ez. Ebben a korban a gyerek, márcsak azért is, mert gyakran ijesztgetik, rettentő fél a vértől; nem nagy fantázia kell hozzá, hogy elképzeljük, amint a vérző sebben vájkkal. Hihetetlen méretű lehetett az a félelem, rémület, mely kezébe adta a kést, s mégis, e rémület ellenére is hideg „logikával” gondolkodott: ki kell venni a hasból a kereket. A rémület oly nagy volt, hogy minden természetes iszonyodása ellenére erőt adott a szúráshoz. Ebbe nyilván belesegített a gyerek önzése is, a veréstől való félelem, meg a kicsi iránt érzett feltételezhető feltékenysége is: egy napon, nemrég, becsöppent ez a kicsi a családba, s most meg kell vele osztania a szüleit, örködni, vigyáznia kell rá, s a szülők talán több figyelmet is szentelnek a kicsinek, mint neki. Valószínű, hogy feltékenysége gyűlöletbe csapott át. Am szorongatott helyzetben az egymást gyűlölő testvérek is elfeledkeznek gyűlöletükről, hirtelen előtérbe lép a testvéri ragaszkodás, szeretet, s ezt a körülményt sem szabad elhanyagolnunk: hiszen a kicsit is megmenti az esetleges veréstől, ha munkája eredménnyel jár; de meg-menti más értelemben is: nem egyszer mondták már neki, hogy semmit sem szabad szája venni s lenyelni, mert meghalhat, a kicsit tehát, akit szeretett is, feltétlenül meg kellett mentenie a hite szerint *minden bizonynal* bekövetkező haláltól, bajtól, ezért *haladéktalanul* cselekednie kellett. Am senkihez sem fordulhatott, hiszen egyedül volt. Magára volt utalva. Megkísérelte tehát a lehetetlent. S közben egyre fokozódó rémüle-tében nem halt szörnyet, még csak fejét sem vesztette: *hideg* logikával felérte ésszel, hogy el kell tüntetnie — most már sejtette: rettenetes —

tették bizonyítékát; a belet nem a szekrény alá vagy a ház mögé dugta, ahol megtalálhatják, hanem olyan megoldással élt, mely *eltünt* minden nyomot: a kutyanak adta. De közben — ne feledjük el — még egy sokkot kapott: látta, hogy a kutya, a bél révén, a *testvérét* eszi. Példátlan eset.

Mindezt végrehajtani — erre csak az adhat magyarázatot, ha a tett alapmotívuma — bármennyire is összefolynak a komponensek — a mérhetetlen rettegés, a *büntetéstől* való félelem volt. S nem is akármilyen félelem volt ez: nemcsak most, egyszer tört rá, hanem *állandóan* rettegésben élt, úgyhogy már hidegen is *tudott* viselkedni tőle. Azonkívül olyan tettért érezte magát bűnösnek, melyben, végtére is, ártalan volt, hiszen más követte el — a kicsi —, s különben is, objektíve veszélytelen, jelentéktelen eset volt. Félreértések sorozata. A rettegés állattá züllesztő állapota. Csakis ez lehetett az alapmotívum, hisz a gyűlölet, a vele ellentétes érzéssel küzdve, *sistere*gve kellett hogy kitóduljon a biztonsági szelepen már a szúrás végrehajtása után, hogy átadja helyét a *bénító* szeretetnek. A szúrás — a bőrt, a húst sajátkezűleg felmetszeni — jóval aktívabb ténykedést igényel, mint a gyilkolás egyéb módjai. A ténykedés további részét, azt, hogy milyen mérhetetlenül hideg logika következtében jelent meg a kutya a színen, csakis a szeretetet is elnémító, mindent betöltő rettegéssel magyarázhatjuk. A gyűlölettel küzdött a gyereken a szeretet, mely enyhíthette, fel is oidhatta azt, a rettegés azonban ellenérzés nélkül virult benne. S míg e tragédia indítékain tünődünk, ne feledkezzünk meg az állandósult félelem, rettegés forrásáról, a mindenható Hatalomról, mely fizikailag *meg sem jelent* az események színterén, de nem ismer tréfát a legcsekélyebb esetben sem, részrehajlásával gyűlöletet szít, önzést fejleszt, állattá zülleszt, felborítja az ember arányérzékét, ítélőképességét, menekvő segítő-készségből büntetire bír, jót rosszá aljasít, romlásba dönt, romlásba dönt!

Akinek szeme van, lásson, akinek füle van, halljon.

Ha valamikor eszünkbe jutna a rettegés korszakának borzalmaait megírni, allegorikus elbeszélésünkhöz innen merítenénk motívumot.